

ЗАН Михайло, ЛЕНЬО Павло
(Ужгород)

АСИМІЛЯЦІЙНІ МОДЕЛІ УКРАЇНСТВА ПРЯШІВЩИНИ ТА МАРАМОРОЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У дослідженні приділено увагу загальнотеоретичним проблемам асиміляційних процесів. Крім цього, на прикладі української етнічної меншини Словаччини та Румунії кінця ХХІ століття аналізуються деякі особливості національної політики цих держав. Автори, базуючись на польових та опублікованих матеріалах, приходять до висновку про значне прискорення темпів асиміляції українського населення, що стало результатом спільного впливу як державної політики, так і факторів природної асиміляції.

Дослідження етнічних процесів набули актуальності з розвитком національних держав. Європейські революції середини ХІХ ст. засвідчили не лише ріст національної свідомості окремих народів, й привернули увагу до етнооб'єднувачих та етнорозмежувальних процесів. До перших, що є предметом нашої уваги, відносять інтеграцію, консолідацію та асиміляцію. *Міжетнічна інтеграція* – процес культурного, політичного та економічного зближення етносів без зміни етнічної подоби, свідомий вибір пристосування до умов з метою збереження ідентичності, на протиположність ізоляції або асиміляції. Подібні процеси відбуваються на теренах сучасної Європи. *Міжетнічна консолідація* – зближення близьких етносів, у яких етнічна подоба може бути однаковою. Такі процеси нині проходять у країнах Південно-Східної Азії та Африки. У реальному житті консолідація рано чи пізно переходить в асиміляцію, приводить до втрати попередньої ідентичності і набуття нової.

Як відомо, *асиміляція* (з лат. «уподібнення, ототожнення»), – процес розчинення представників одного етносу всередині іншого, як пра-

вило, більш чисельного або політично панівного, державотворчого етносу (титульної нації)¹. Такий процес призводить до неминучої зміни етноідентифікації представників асимільованої групи. Такі люди починають уживати навіть у повсякденному спілкуванні мову панівного етносу, ототожнювати себе із «титульною нацією», оскільки статус «меншини» вже не задовольняє їхніх амбіцій. Тобто на особистісному рівні асиміляція стає вигідною для представників національних меншин. Вони можуть «стати такими як всі», перейшовши на мову, цінності та моделі поведінки домінуючої групи².

Етнічну асиміляцію поділяють на природну (добровільну) та насильницьку (примусову). Природний процес асиміляції є наслідком тривалих контактів на міжетнічному рівні (міжетнічні шлюби, робота в інтернаціональних колективах тощо). Насильницька асиміляція відбувається через політику офіційних органів влади, які забороняють або обмежують культивування рідної мови, традиції, спосіб життя та цінності представників національних чи етнічних меншин³. Слід зазначити, що в науковій літературі паралельно використовується також більш ввічливий та політично коректний термін *аккультурація* – процес, коли особа чи група осіб приймає всі або певну частину цінностей іншої групи⁴.

З історичного досвіду людства відомі різні варіанти асиміляційних процесів. Класичними серед них є римська, німецька, французька, іспанська, московська моделі тощо. Крім основних асиміляційних процесів (відповідно до моделі), кожна держава має свій набір практик для досягнення мети, які можуть набувати різних форм протягом порівняно нетривалого періоду. Наприклад, українізація 20–30-х років ХХ ст., українізація часів відлиги та Шелеста, «тиха українізація» 1990-х років.

Завданням кожної країни є збереження територіальної цілісності та внутрішнього спокою. В унітарних державах прагнення національних меншин розвивати свою культуру, домагання політичних прав можуть розцінюватися як загроза цілісності держави, – особливо, якщо нацменшина є автохтонним населенням, як у випадку з українцями Словаччини та Румунії. Для відвернення потенційної загрози державна політика може сприяти прискоренню природного асиміляційного процесу. В умовах диктату титульної нації звуження кордонів етнічного буття будь-якої національної меншини, невідповідність між реальним станом та бажаним внутрішнім етнічним розвитком (мотиваційна та ціннісна суперечність) спричиняють виникнення комплексу вини та неспокою, можуть призвести до неадекватної реакції, що для держави є неприпустимим⁵. Тому для зняття етнічної напруги, вона може застосовувати два принципо-

во відмінні підходи: 1) поступове зниження та звуження етнічних прав і обов'язків (етнічних зобов'язань) – прискорення природної асиміляції; 2) структурні перебудови, що мають на меті збереження, ускладнення та розвиток етнічної системи (повага до етнокультурної самобутності меншини, відтворення-виховання її етноідентичності), що відповідає політиці мультикультурності.

Сучасна етнічна ідентичність словацьких та румунських українців не є предметом нашого дослідження вивчення – ця тема варта окремого висвітлення. Ми спробуємо порівняти моделі асиміляційного процесу на прикладі української національної меншини Словаччини та Румунії, показати як фактори природної асиміляції пов'язані з національною політикою цих двох держав.

Словаччина. Щодо факту асиміляції українців Словаччини достатньо порівняти дані переписів населення країни протягом 80 років, ознайомитися з останніми дослідженнями, щоб пересвідчитися в тому, що українська меншина зникає⁶. Питання полягає в тому, чи це природний процес асиміляції, чи йому надають штучного прискорення?

Обґрунтуванню автохтонності українців Словаччини, які називають себе також «русинами», присвячено праці багатьох науковців⁷. У цій країні українці проживають переважно в чотирьох повітах – Старій Любовні, Бардейові, Свиднику та Гуменному. За неофіційними даними, їх кількість становить близько 200 тис., офіційні переписи дають інші цифри. На 2001 рік українцями-русинами вважало себе близько 35 тис. (0.6 % населення країни). Іншими є дані щодо використання мови – українську рідною вважає майже 63 тис. населення (1.16 %) ⁸.

На кінець ХХ ст. політика словацької держави щодо української нацменшини формувалася у двох напрямках: 1) протягом 1990-х років у країні робилося все для створення негативного іміджу українців. У ЗМІ систематично дискредитувалося українство, спостерігалось тенденційне висвітлення і фальсифікація даних щодо українського етногенезу та історії, насаджувалася українофобія⁹; 2) паралельно у Словаччині відбувався процес творення нової етнічної реальності – русинського народу, що подавалося як відновлення історичної справедливості¹⁰.

Цей процес знайшов підтвердження у тенденційних висновках деяких науковців, на думку яких у Словаччині українців ніколи не було. У виданнях Словацької Академії наук пропонується теза, що українці Словаччини з'явилися внаслідок українізації русинів, яка відбувалася в 1945–1989 роках¹¹. Парадоксально, але в працях сучасних авторів слова *українці* та *русини* паралельно можуть писатися через дефіс і вживатися на позначення окремих національностей. Свідчен-

ня одних і тих самих учених відмінні в різні роки на сторінках різних журналів. Таке протиріччя вони пояснюють тим, що за часів СРСР неможливо було писати інакше, однак до приходу радянської влади вчені Чехословацької республіки не протиставляли українців русинам. Чеська Академія наук ще в 1919 р. прийшла до висновку про недоцільність створення русинської літературної мови, оскільки мова жителів Підкарпатської Русі та сама, що і в галичан, – малоруська, тобто українська¹². В офіційних переписах 1921 р. та 1930 р. уживалися терміни «руська національність» та «малоруська-українська національність (до якої відносили руснаків, підкарпаторосів, русинів)¹³. Важко сказати, коли наукова об'єктивність брала верх над державними інтересами – до 1945 року, у міжвоєнний період, чи на сучасному етапі. Однак ще на початку 1992 р. в наукових працях такого протиріччя не було, хоча диктат СРСР вже відійшов у минуле.

У 1995 р. в країні кодифіковано неіснуючу русинську мову та алфавіт. У школах місць компактного проживання українців-русинів почалося, однак не було завершено (через відсутність спеціалістів) запровадження русинської мови викладання, виходять русинські газети та журнали, виділяється державна допомога русинській національності, підтримується діяльність русинських організацій (Rusynska Obroda). Результатом спроб розвитку русинської освіти стало також значне погіршення фінансування українських шкіл при загальному зменшенні їх кількості.

Під впливом чинників маскультури, духовної глобалізації, унаслідок тривалого життя у складі словацької держави традиційна культура і релігія, рідна мова перестають відігравати основну роль у формуванні та підтримуванні національної ідентичності українців. Натомість на перші позиції виходять словацькі ЗМІ, культурна та інша політика держави. Як наслідок, серед дезорієнтованого населення етнічних українських земель знижується прагнення до української ідентичності при одночасному посиленні русинської орієнтації. Більше того, деформація етнічного самоусвідомлення, спричинена культивуванням українофобії на державному рівні, приводить до бажання українців Словаччини якомога скорше стати членом словацького соціуму, позбувшись українства – етнічна ідентичність витісняється громадянською ідентичністю, словацьким патріотизмом¹⁴.

Слід зазначити, що спроби розмежування українського етносу шляхом створення нових народів робляться не вперше. У 1920–30-х роках у Польській державі були потуги влади пропагувати неукраїнськість та окремішність місцевих етнографічних груп. Теоретичне обґрунтування розробили С. Грабський (теорія «українського піску») та Є. Гертих. Суть цих розробок полягає

в тому що для досягнення мети інкорпорації іноетнічних територій необхідне застосування тактики виокремлення етнічних груп, підкреслення їх самобутності та протиставлення українському національно-визвольному рухові. Таким чином поляки намагалися створити окремі народи – лемків, гуцулів, бойків, інших «тутейших», але на заваді стала ОУН, а також представники місцевої інтелігенції, активісти¹⁵.

На прикладі Словаччини бачимо, що в сучасних умовах така тактика може мати певний успіх. Низка чинників поки що сприяє збереженню меншини (не в останню чергу релігійна віра, залишки елементів традиційної культури, мова), але реалії тривалого співжиття в одній країні із словаками не сприяють сильному опору асиміляційним процесам, особливо тепер, коли традиційна культура не має такої захисної ролі, як це було ще років 50 тому.

Перспективи української меншини на сучасному етапі видаються не дуже оптимістичними. Відсутність підтримки з боку України призводить до того, що ця нацменшина в Словаччині може зникнути вже протягом одного покоління. Щоб запобігти цьому, слід налагоджувати контакти з материнським етносом. Доступ до українських ЗМІ, літератури, сприяння словацьким українцям у навчанні в вузах України, культурна співпраця та підтримка місцевих українських товариств, виховання взаємоповаги – все це могло б допомогти побороти негативні наслідки консолідаційних процесів, сприяти розвитку української та словацької культур.

Румунія. Українці Румунії, які є автохтонами, компактно проживають у населених пунктах, представлених чотирма історико-етнографічними ареалами: Мараморощина (повіти Марамуреш та Сату Маре), Буковина (повіти Сучава та Ботошани), Банат (повіти Тіміш, Караш-Северін та Арад), Добруджа (повіт Тульча). За неофіційними даними, тут мешкає 200–300 тис. українців. Експерт В. Брутер вважає, що в країні живе близько 130–140 тис. українців¹⁶. Однак офіційні дані перепису населення 1992 р. в Румунії засвідчили проживання 66 833 українців. Останній перепис населення 2002 р. зафіксував уже тільки 61 353 чол., які ідентифікувалися українцями, тобто 0,3 % усього населення країни. Фактично, асиміляція та зменшення українського етнічного масиву відбувається на очах.

Найбільша українська громада (36 685 чол., майже 60 %) проживає саме в Марамороському повіті Румунії¹⁷. Українці Мараморощини – автохтонне населення, яке компактно проживає у сільській місцевості гірського повіту Румунської держави. Тому можна погодитися з думкою румунського дослідника В. Куреляка, що цю територію можна вважати етнічною¹⁸. Українці компактно проживають у селах Поляни (Poienile de

sub Munte), Кривий (Repede), Русково (Ruscova), Красний (Crasna), Бистрий (Bistra), Вишівська Долина (Valea Vișeului), Верхня Рівна (Rona de Sus), Коштіль (Coștui), Луг над Тисою (Lunca la Tisa), Великий Бичків (Bocicoiu Mare), Кричунів (Crăciunești) і Ремети (Remeți).

Українська спільнота Мараморощини так само, як і Пряшівщини поступово асимілюється, зменшується кількісно. Румунська модель є доволі простою та дієвою. Стара формула «розділяй та володарюй» виявляється у плані розмежування громадських організацій української національної меншини. Починаючи з 1990 року, діє Союз українців Румунії. Нещодавно після смерті лідера СУРу С. Ткачука, цю організацію очолив виходець із Мараморощини С. Бучута. Внутрішні суперечки між елітою української національної меншини спричинили появу альтернативної організації – Демократичного союзу українців Румунії, яку очолив І. Семенюк. Згідно з румунським законодавством до Ради національних меншин Румунії входять організації, що зареєстровані до 27 вересня 1992 р. Відповідно вони мають право на фінансову підтримку з боку держави¹⁹. У середовищі місцевої інтелігенції Мараморощини неоднозначні оцінки діяльності СУР. Під час відвідин цього краю упродовж 2001–2003 років (М. З.) та у жовтні 2006 р. (М. З., П. Л.), численних бесід із жителями-українцями гірських сіл Мараморощини ми зрозуміли, що сільська інтелігенція розмежована, у багатьох випадках не задоволена розподілом коштів СУРу. У такій ситуації виникає апатія місцевих українців до громадського життя.

Зауважимо, що на відміну від українців Пряшівщини, які визначають себе «русинами», українці Мараморощини чітко усвідомлюють себе як «українці». Тому рутенська організація, яку очолив Г. Фірцак, поки що не має підтримки серед українства Мараморощини. На локальному етнографічному рівні мараморошці-українці поділяються на гуцулів (Поляни, Русково, Кривий, Вишівська Долина та ін.) та долинян (Ремети, Кричунів, Великий Бичків, Верхня Рівна, Луг над Тисою)²⁰. Під час етнологічної експедиції у жовтні 2006 року в с. Ремети повіту Марамуреш серед місцевих жителів доводилося чути думки про «рутянський» характер місцевого українства. Людям постійно твердять, що вони не є гуцулами, в яких найбільше українськості, тому теоретично частині місцевої інтелігенції, при потужній роботі товариства рутенів, можна нав'язати думку про їхню належність до окремого русинського етносу, як це спостерігається на Пряшівщині. Отже, виникає питання: чи не буде тут використано досвід словаків при формуванні нової народності із кодифікованою мовою? У той же час на сторінках україномовних та румуномовних видань СУРу (останні місцеве українство

читає більше) упродовж останніх років точилася дискусія і про окрему «гуцульську етнідентичність», що поки не знаходить значного відгуку в середовищі українців. Однак при форсуванні подій та сприянні влади це може призвести в майбутньому і до такого небажаного розвитку подій. Таким чином, творячи нові товариства, влада «поділяє і контролює» громадсько-політичне життя української спільноти Румунії.

Як відомо, мова, культура та релігія є чинниками, що забезпечують підтримання етнічної ідентичності. Однак в умовах румунської національної державності традиційна українська культура поступово перестає відігравати вирішальну роль. Через вплив маскультури, моди, тощо українець Мараморощини у мовному плані зазвичай інтегрується в румунський соціум. Це допомагає в магазині, в примарії (сільраді).

Цікаво, що у найвіддаленішому гірському с. Поляни, де найбільше українців, румунська мова практикується частіше, ніж у низинних Реметах. Пробуючи з'ясувати причину в самих жителів, ми почули пояснення: «Вони (полянци) соромляться, що розмовляють не чистою українською мовою» або «румунською легше пояснити щось, бо не знають термінів, понять». Справді, певна сором'язливість відчутна. Під час спілкування з місцевими українцями, останні наперед вибачалися за вживання слів, які мають румунське походження коріння (*пріза* (розетка), *страда* (вулиця), *гредініца* (дитячий садок), *реджіструвати* (записувати) тощо).

Прикметно, що найбільше тих, хто соромиться серед молоді. Тому відразу, не вмючи пояснити якесь слово, переходять на румунську мову. Майже повсюдно в гірських Полянах спостерігалася така картина: діти граються на вулиці, розмовляючи румунською мовою, батьки між собою – українською. При спілкуванні з нами, довідавшись, що ми з України, діти збентежено відводять погляд і уникають розмови.

Мовна асиміляція каталізується ще й через значні міграційні процеси, які охопили українство повіту Марамуреш. Значна частина переїжджає до низинного повіту Сату Маре, де є можливість працювати на землі і жити заможніше. У випадку переселення до інших повітів українці повністю інтегруються в румунське суспільство, виховують дітей державною (румунською) мовою. У такій ситуації типовими є зафіксовані випадки спілкування внуків із дідом і бабою в селах Ботіз (Botiz) і Паулян (Păulian) повіту Сату Маре румунською мовою. Хоча діти розуміють українську мову, все-таки розмовляти нею не наважуються. Фактично, на наших очах відбувається мовний асиміляційний процес. Крім цього, останнім часом популярним і модним є звичай давати традиційні імена дітям в їх румунському звучанні (Іон, Дімітріу, Маріус, Маріора тощо).

Відкритою є тема дослідження міжетнічних шлюбів серед українців. І якщо в селах Мараморощини зберігається шлюбна ендогамія, у румунських етнічних селах українці одружуються переважно з представниками титульного етносу. Втім, уже зрозуміло, який висновок зробить майбутній дослідник: через міжетнічні шлюби місцеве населення асимілюється мовно, культурно і безповоротно. Майбутній перепис тільки засвідчить зменшення кількості осіб, які іменуватимуть себе українцями.

Важливу роль у мовному питанні відіграє освіта. З приходом до влади в Румунії на початку 1960-х років Н. Чаушеску, українські школи були закриті, не відновили вони своєї діяльності і донині. Слід відзначити, що у Словаччині законодавчо гарантовано право організувати школи нацменшинам, якщо її представники становлять понад 20 % населення певної місцевості. У Румунії, навіть у повністю українських селах Мараморощини, діти навчаються в школах, де українською викладається тільки один предмет «українська мова». У країні є лише один український навчальний заклад – лицей ім. Т. Г. Шевченка в м. Сігеті, що випускає спеціалістів на рівні бакалаврів. Однак навіть у ньому більшість предметів викладається румунською мовою, оскільки бракує відповідних спеціалістів. Молодь змушена опанувати освіту румунською, тому на мікросоціальному рівні, в умовах відсутності офіційного україномовного діловодства, фактичної відсутності українських ЗМІ, мова перестає бути диференціальним чинником. Під час відвідин бібліотеки у жовтні 2006 р. в с. Верхня Рівна ми спостерігали, як дівчата шкільного віку, вибираючи літературу, навіть не цікавились україномовними виданнями, що є в бібліотеці у досить великій кількості.

Населення Ремет, Кричунова, Луга над Тисою, що розташовані уздовж кордону з Україною, здійснює прийом українського телебачення («1+1», «Інтер», «УТ-1»), радіо «Закарпаття», однак дивляться його не дуже часто. Жителі гірських сіл (Поляни, Вишня Рівна, Коштіль) відмежовані від україномовних теле- та радіопрограм, через гірську місцевість приймають лише 1-й румунський телеканал, хоч і мають бажання дивитися українські. Газети СУР поширюють представники сільської інтелігенції, є великий інтерес до газет «Український вісник», «Наш голос», «Вільне слово», «Кур'єрул українян».

Релігійна ідентичність у Румунії також не має вирішального впливу, оскільки румуни підтримують православ'я. Тому зазвичай, щоб добре розуміти Біблію та іншу священну літературу, використовують поряд із старослов'янськими текстами румунські відповідники. «Так легше» для місцевого українця. Останнім часом спостерігаємо іншу тенденцію – зростає кількість при-

хильників неопротестантських конфесій (Свідки Єгови, баптисти, євангелісти, «суботники»). У своїх богослужіннях вони використовують виключно румунську мову. Про деструктивну роль неорелігій на Закарпатті вже починають говорити дослідники²¹. Отже, на румунському етнокультурному ґрунті ця проблема також існує і потребує детального вивчення в контексті висвітлення асиміляційних процесів серед українців. Новонавернені не цікавляться українською традицією, не святкують українських свят, не співають народних пісень, не бажають розмовляти українською мовою, з підозрою ставляться до всіх чужих (не своєї віри). Було досить прикро, що українці-єговісти відмовлялися взагалі з нами спілкуватися.

Отже, традиційна українська культура серед українців Мараморощини внаслідок *добровільно-примусової асиміляції* зазнає значних деформацій. Українці Мараморощини поставлені в такі умови, що не залишається нічого іншого, крім поступової асиміляції. Як казала нам одна одинадцятирічна дівчинка: «Я вже не українка, то батьки українці, а я румунка, бо сама вже такою стала». Через слабкі мовні контакти з Україною, відсутність рідномовної освіти, брак педагогічних кадрів молоде покоління просто не зацікавлене у збереженні української етноїдентичності. У майбутньому, якщо не вжити якихось заходів активістами та за відсутності підтримки з боку України, вистачить й життя й одного покоління, щоб асиміляція завершилася.

Висновки

Таким чином, через відсутність (за рідкісними винятками) підтримки румунських та словацьких українців з боку України, існує велика можливість того, що протягом життя одного (Словаччина) чи двох (Румунія) поколінь українська меншина в цих країнах зникне. Причинами є природні (змішані шлюби, відірваність від материнського етносу та тривале життя в іншій державі) та штучні (мовна, культурна, освітня та інша політика держави) чинники процесу асиміляції. Однак є підстави сподіватися, що вступ Словаччини та Румунії до Євросоюзу, де політика мультикультурності має велику популярність, приведе до позитивного вирішення питання нацменшин, що сприятиме партнерським відносинам України з Румунією та Словаччиною.

¹ Lexicon of terms and concepts in public administration, public policy and political science. – К., 1998. – С. 22.

² Аклаев А. Етнополитическая конфликтология. Анализ и менеджмент: Учеб. пособие. – М., 2005. – С. 331.

³ Основи етнодержавознавства. Підручник // За ред. Ю. І. Римаренка. – К., 1997. – С. 541.

⁴ Lexicon of terms and concepts in public administration, public policy and political science. – К., 1998. – С. 6.

- ⁵ Бгажноков Б. Основания гуманистической этнологии // Этнолог. обозрение. – 2000. – № 6.
- ⁶ Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини // Наукові записки Музею україно-руської культури в Свиднику. – Пряшів, 2001; *Čižmarova M.* Ukrajinske narodnostne skolstvo na Slovensku v procese evropskej integraci // *Evropske občianstvo a narodna identita.* – Prešov, 2006; *Kredatusova J., Kredatusov J.* Ukrajinska mensina na Slovensku súčasnosť a perspektivy // Там само; *Pečar M.* Identita narodnostnych mensin na Slovensku po roku 1918 v suradniciach štátnej politiky a zmluvy o ustave pre Evropu // Там само; *Srb V.* Ukrajinske-rusinske obyvateľstvo v Česko-Slovensku 1970–1990 // *Slovensky Narodopis.* – 1992. – N 4.
- ⁷ *Генсьорський А.* До походження закарпатських русинів // УІЖ. – 1968. – № 10; *Магочій Павло Роберт.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994; *Мишанич О.* Карпати нас не розлучать. – Ужгород, 1993; *Наулко В.* До питання етнічної ідентифікації русинів // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000; *Mušynka M.* Pohľad z ineho zorného uhla (K príspevku P. R. Magosciho «Karpatski rusini: súčasny stav a perspektivy v budúcnosti») // *Slovensky Narodopis.* – 1992. – N 2; *Mušynka M.* Na margo odpovede prof. P. R. Magosciho // *Ibid.* – 1992. – N 4; *Sopoliga M.* Encyclopedia ludovej kultury Slovenska z hľadiska prezentacie rusinov-ukrajincov // *Ibid.* – 1995. – N 4.
- ⁸ *Kredatusova J., Kredatusov J.* Op. cit.
- ⁹ Сополіга М. Зазнач. праця.
- ¹⁰ *Sopoliga M.* Encyclopedia ludovej kultury Slovenska z hľadiska prezentacie rusinov-ukrajincov // *Slovensky Narodopis.* – 1995. – N 4; *Sopoliga M.* K problematike etnickej historie a narodnostnej identifikacie Ukrajincov na Slovensku // *Etnologicke rozpravy.* – N 2. – 2002. – N 2.
- ¹¹ *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. I. a II. zv.* – Bratislava, 1995; *Haraksim L.* Ad marginem príspevku P. R. Magosciho «Karpatski rusini: súčasny stav a perspektivy v budúcnosti» // *Slovensky Narodopis.* – N 2. – 1992 – N 2; *Mušynka M.* Pohľad z ineho zorného uhla; *Magosci Paul Robert.* Karpatski rusini: súčasny stav a perspektivy v budúcnosti // *Slovensky Narodopis.* – 1992 – N 2; *Magosci Paul Robert.* Odpoved // *Slovensky Narodopis.* – 1992. – N 3; *Rozhovor s Patriciou Krafcikovou* // *Slovensky Narodopis.* – 1997. – N 4; *Zieba A.* Niekoľko uvah na temu článku Paula R. Magosciho «Karpatski rusini: súčasny stav a perspektivy v budúcnosti» // *Slovensky Narodopis.* – 1992. – N 2.
- ¹² Сополіга М. До питань етнічної історії та національного визначення українців Словаччини // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3.
- ¹³ *Srb V.* Op. cit.
- ¹⁴ Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів... – С. – 71.
- ¹⁵ *Костючок П.* Теоретичні постулати та практична діяльність товариства приятелів Гуцульщини: етнополітичний досвід асиміляційної політики Польщі в середині 30-х років ХХ ст. // На перехрестях світової культури. – Чернівці, 2006. – С. 150.
- ¹⁶ *Гудзик К.* Українці в Румунії // <http://www.day.kiev.ua/1-69982>.
- ¹⁷ *Михайлюк М.* Скільки українців у Румунії і де вони проживають // Український вісник. – 2006. – № 13–14 (липень-серпень). – С. 5.
- ¹⁸ *Куреляк В.* Українська діаспора Мараморощини (етногеографічне дослідження): Автореф. Дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2000. – С. 4.
- ¹⁹ *Аза Л., Попок А., Швачка О.* Українці Румунії: Сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку. – К.; Рівне, 1999. – С. 33.
- ²⁰ *Куреляк В.* Українці Румунської Мараморощини: Монографія. – Л., 2001. – С. 128–130.
- ²¹ *Шандор Ф.* Неорелігії на Закарпатті // Державно-церковні та міжнаціональні відносини (український та зарубіжний досвід). Зб. наук. праць / Уклад. М. Палінчак. – Ужгород, 2001. – С. 41–46.